

تدوین فقه، تفسیر و اخلاق شیعی؛ از نتایج انقلاب فرهنگی امام باقر(ع)

نتیجه انقلاب فرهنگی امام باقر(ع) تبیین نظریه امامت، تدوین فقه، تفسیر و اخلاق شیعی و مبارزه با فرقه‌های انحرافی همچون افکار توجیه‌گرایی مرجئه و جبرگرایی مطرح شده از سوی عالمان و احادیث اهل سنت و مواردی از این دست بود.

نتیجه انقلاب فرهنگی امام باقر(ع) تبیین نظریه امامت، تدوین فقه، تفسیر و اخلاق شیعی و مبارزه با فرقه‌های انحرافی همچون افکار توجیه‌گرایی مرجئه و جبرگرایی مطرح شده از سوی عالمان و احادیث اهل سنت و مواردی از این دست بود.

امام محمد بن علی(ع)، امام پنجم شیعیان ملقب به باقرالعلوم، در سال 57 هجری قمری در مدینه به دنیا آمد و در سال 114 ه.ق در دوره هشام بن عبدالملك به شهادت رسیدند. مدت امامت آن بزرگوار نزدیک به 20 سال بود و از سال 95 ه.ق. پس از امام سجاد(ع) به امامت رسیدند. مادر آن حضرت «ام عبدالله« دختر امام حسن(ع) است که امام صادق(ع) درباره ایشان فرمودند «كانت صِدِّيقَةً لَمْ تُدْرِكْ فِي آلِ الْحَسَنِ امْرَأَةً مِثْلَهُ«، او، مظهر راستگویی بود که در میان اهل بیت امام حسن(ع) زنی مانند او نبود.«(raquo)

در زهد، تقوی، فضیلت، اخلاق و ... سرآمد همه بزرگان بنی‌هاشم عصر خویش بود، اهل سخاوت و بخشش و کرم بود. از تحقیر مسلمانان نهی می‌کرد و به غلامان می‌گفت گدایان را گدا ننمایید، بلکه به بهترین اسم آنها را صدا بزنید. آراستگی ظاهری داشت، اهل کار و تلاش بوده، مهمان زیاد داشت و مقام علمی و اخلاقی امام مورد تصدیق دوست و دشمن بود. لقب آن حضرت یعنی باقرالعلوم، از سوی رسول اکرم(ص) داده شد.(2) روایات بسیار زیادی از آن حضرت در زمینه‌های مختلف احکام اسلامی، تفسیر، تاریخ اسلام، انواع علوم نقل شد و جابر بن یزید جعفی می‌گوید: «رویت خمسين ألف حديث ما سمعه أحد مني«(raquo) دانشمندان و بزرگان و مورخان اهل سنت روایاتی از امام باقر(ع) نقل کردند.

سیمای امام از منظر دانشمندان اهل سنت

عبدالله بن عطاء یکی از شخصیت‌های برجسته عصر امام باقر(ع) می‌گوید: «من هرگز دانشمندان اسلام را در هیچ محفلی به اندازه محفل محمد بن علی(ع) از نظر علمی حقیر و کوچک ندیدم. من حکم بن عتیبه را که در علم فقه مشهور آفاق بود، دیدم که در خدمت محمد باقر(ع) مانند کودکی در برابر استاد زانوی ادب بر زمین زده شیفته و مجذوب کلام و شخصیت او گردیده بود«(raquo); ابن حجر هیثمی گفت: محمد باقر(ع) به اندازه گنج‌های پنهان معارف و دانش‌ها را آشکار ساخته که جز بر عناصر بدسیرت پوشیده نیست. ابواسحاق می‌گوید: «لم أر مثله قط« تاکنون مانند او را ندیده‌ام«(raquo); و ابوزرع دمشقی گفته بود: «إنَّ اباجعفر اکبرالعلماء؛ اباجعفر بزرگترین علماست«(raquo); بزرگانی مانند کیسان سجستانی (از تابعین)، زهری، ابوحنیفه، مالک، شافعی، زیاد بن منذر نه‌دی از دانش امام(ع) استفاده می‌کردند. از این رو امام شاگردان بزرگی همچون محمد بن مسلم، ابوبصیر، برید بن معاویه عجل، زراره بن اعین و حمران بن اعین ... را تربیت کردند.

شیعه در عصر امام باقر(ع)

دایره تشیع، شیعیان با دیدگاه‌های مختلف را شامل می‌شود. شیعیانی که حضرت علی(ع) را به عنوان جانشین بر حق پیامبر(ص) قبول داشته اما در عین حال برای مشروعیت حکومت خلفا نیز وجهی قائلند، و یا گروهی که با وجود اعتقاد به برتری حضرت علی(ع) برای خلافت، معتقد به نص از سوی خدا و پیامبر(ص) برای خلافت آن حضرت نیستند(زیدیه)، و در ادامه گروهی که با تأویل بردن مفاهیم آیات و احکام، به دنبال دریافت معانی جدیدی از واژگان دینی و مذهبی هستند و سرانجام گروه‌هایی که به شفاعت، رجعت، بداء، عصمت و علم الهی برای ائمه(ع)، قائل بوده‌اند و موجب شده مؤلفان کتاب‌های ملل و نحل این اعتقادات خاص را برای شیعیان مطرح کنند.

با وجود شکل‌گیری مبانی اولیه اعتقادی شیعه، تا نیمه‌های قرن اول، جنبش تشیع در نوعی گرایش سیاسی برعلیه دستگاه خلافت نمود داشته، اما از اواخر قرن اول، به ویژه نیمه اول قرن دوم به مرور مکاتب حقوقی و فقهی از جمله مکتب تشیع شکل گرفت. به عبارتی ابعاد اعتقادی مکتب تشیع در دوره امام باقر(ع) و با روایات آن حضرت تبیین کاملتری یافت. در رجال کشتی آمده، شیعیان قبل از امام باقر(ع) به حلال و حرام خود آشنا نبودند تا زمانی که امام باقر(ع) ابواب مختلف فقهی و کلامی را برایشان باز نمود(5). همچنین عیاشی در تفسیر خود به این مسئله اذعان کرده و معتقد است که شیعیان قبل از امام باقر(ع) به مناسک حج و حلال و حرام

خود آشنا نبودند(6). توجه شیعیان برای یافتن مسیر صحیح، توجه در گفتار و رفتار امام(ع) بود. امام نیز متقابلاً در پاسخ به این نیاز، برای هدایت جامعه و به ویژه شیعیان و پرهیز از افتادن آنها به دام حکومت، راهکارها و اهداف عملی برای شیعیان در نظر داشت که می‌توان در موارد زیر برشمرد:

- عرضه دیدگاه‌های اسلامی در همه زمینه‌ها که موجب استواری ایمان مسلمانان و اظهار برتری اسلام بر سایر ادیان و روشنگری نسبت به اشتباهات و انحرافات فقهی، کلامی، تفسیری و تاریخی وابستگان به دستگاه خلافت

- گشایش ابوابی از معرفت دینی که حاکمان سیاسی آن روز مانع از طرح آن بودند(7). خنثی کردن تبلیغات درازمدت امویان و معرفی صحیح اهل بیت(ع) و نفی غلو

- گزینش و پرورش گروهی از دانشمندان اسلامی بر مبنای دیدگاه امام باقر(ع) برای تبلیغ دین، ارائه و نشر آن(8)

- ضرورت توجه به عمل و نقش آن در نجات‌بخشی در روز قیامت از نکات مورد توجه امامان(ع) در تربیت صحیح شیعیان است. امام باقر(ع) از خثیمه می‌خواهد که به شیعیان این گونه ابلاغ کند که به آن چه نزد خداست نمی‌رسند مگر با عمل [به تکالیف] و زیانبارترین مردم در روز قیامت کسی است که [به زبان] عدل را توصیف کند ولی [در عمل] با آن مخالفت کند(9»).

- امیدواری شیعیان به پیروزی در آینده برگرفته از احادیث و تعالیم ائمه(ع) بود. ابی‌خالد کابلی از ابی‌جعفر(ع) نقل کرده که فرمود در کتاب علی(ع) یافتیم که همانا زمین برای خداست و هر کس که او بخواهد آن را به ارث خواهد برد [بر آن حکومت خواهد یافت] و عاقبت با اهل تقوی و متقین است. من و اهل بیت(ع) من از کسانی هستیم که خداوند زمین را برای ما به ارث گذاشت و ما از اهل تقوی هستیم... تا روزی که قائم از اهل بیت من با شمشیر قیام می‌کند و زمین را [از ناهلان پاک می‌کند... و آن‌ها را از تصرف در زمین منع می‌کند؛ الا آن چه که در دست شیعیان ماست، همانا تأیید می‌کند آن چه در دستشان است و زمین را برای آنها رها می‌کند(10»)]. این بیانات امیدوارکننده، مسیر شیعیان را در سیر تاریخی بروز تشیع هموارتر ساخته و آنان را در تلاش برای فهم بهتر تعالیم و عمل آنها استوارتر ساخت.

- خدامحوری و ضرورت اطاعت از خداوند از تعالیم حتمی و مورد تأکید ائمه(ع) بوده، خط قرمز آنان در تعامل اجتماعی به شمار می‌آمد. محمد بن مسلم از ابی‌جعفر(ع) نقل کرده که فرمودند: دین و مذهب راستین در شما نیست، پس به خدا قسم شیعه ما نیست مگر کسی که از خداوند اطاعت کند(11).

مراجعه شیعیان به امامان(ع) از نکاتی است که در تاریخ نمونه‌های فراوانی برای آن موجود است؛ و شاء از امام رضا(ع) روایت کرد که می‌فرمود: «امام سجاد(ع) فرمود بر امامان شیعه(ع) واجباتی است که بر شیعیان آنها نیست و بر شیعیان واجباتی است که بر ما(امامان) نیست، خداوند بر آنها(شیعیان) امر کرده است که از ما سؤال نمایند [احکام دین را از ما بیاموزند و آیه قرآن نازل کرده که] پس از اهل ذکر سؤال کنید...z(12») این توصیه امام(ع) در مقام عمل شیعیان را به مراجعه به امام و فراگیری احکام و معارف دینی تشویق کرده و در عمل گسترش و تحکیم مبانی اعتقادی شیعه را در پی داشت. دشواری مسیر و ضرورت ایجاد آمادگی در شیعیان، از مسائل مورد توجه ائمه(ع) بود، از این رو امام صادق(ع) فرمودند: «همانا احادیث ما سخت و دشوار است و به جز سینه‌های روشن، قلب‌های سالم و [صاحبان] اخلاق خوب آن را تحمل نمی‌کنند(13»). و این دشواری اعلان‌شده از سوی امام، صبر شیعیان را در تحمل مشکلات افزوده، استواری و گسترش تشیع را در پی داشت.

اوضاع علمی و فرهنگی دوره امام

برخی از ویژگی‌های مهم اوضاع علمی و فرهنگی دوره امام باقر(ع) عبارتند از: نهضت ترجمه و برگردان منابع فلسفی یونانی و ایرانی و ... به عربی و گسترش آن در میان علما، آشفته‌گی ادبیات حدیث در دوره تکوین و نقش معاویه اول در حکومت بنی‌امیه در جعل احادیث و پنهان کردن حقایق تاریخی(14) به همراه ظهور اختلافات فقهی بر اثر عدم دسترسی فقهای متأخر به سنت نبوی، گسترش مجادلات کلامی و پیدایش مذاهب کلامی مرجئه، معتزله و خوارج، حضور پراکنده پیروان سایر ادیان و در نتیجه آشنائی مسلمانان با آرای دیگران، جریان منع نقل حدیث و برداشتن آن از سوی عمر بن عبدالعزیز و آزادی نقل حدیث و تأثیر شرائط جدید، انحرافات عملی و فکری سران سرزمین‌های اسلامی از تعالیم دین و توجه حکومت امویان از طریق ارائه ناقص و تحریف شده تعالیم اسلام.

میراث علمی و معرفتی امام باقر(ع)

قبل از امام باقر(ع) هنوز دانش شیعی به خود نیامده بود و دلیل موفقیت و مورد توجه بودن امام باقر(ع) احادیث منقول زیاد و متنوع از ایشان است؛ که در همه حوزه‌های معرفتی احادیث امام باقر(ع) و پس از ایشان از امام صادق(ع) منظومه معرفتی شیعه را

کامل می‌کنند. امام باقر(ع)، نخستین امام شیعی است که به نظام‌مند کردن تعالیم دینی پرداخت.(15)

اصلاح بنیان‌های فکری جامعه و پایه‌گذاری نهضت بزرگ علمی [شکافنده علوم و گشاینده درهای دانش]، تأسیس یک حوزه وسیع و عالمانه از پیروان امام، سازمانی از شیعیان امام دارای نظام ابتدائی برای ارتباط امام و پیروانش و البته در کنار آن وجود برخی دیگر از سازمان‌های شیعی همراه با اختلافاتی با یکدیگر از جمله اقداماتی است که با ایشان محقق می‌شود. همچنین مناظرات امام با دیگران که بیشتر برای مقابله با فرقه‌های انحرافی و عقائد باطل صورت می‌گرفت از دیگر اقدامات معرفتی ایشان است.

بر این اساس نتیجه انقلاب فرهنگی امام باقر(ع) تبیین نظریه امامت، تدوین فقه، تفسیر و اخلاق شیعی و مبارزه با فرقه‌های انحرافی همچون افکار توجیه‌گرای مرجئه و جبرگرایی مطرح شده از سوی عالمان و احادیث اهل سنت و مواردی از این دست بود.

مدرسه امام باقر(ع)

تعالیم امام باقر و امام صادق(ع) بعد از قرآن، ستون فقرات فقه شیعه است و بدون آن‌ها کلام شیعی غیرقابل توجیه و غیر قابل فهم می‌ماند.(16) حوزه درسی امام به لحاظ موضوعی گسترده بوده و همه حوزه‌های علمی مانند تفسیر قرآن، مباحث حدیثی، کلامی، فقهی و... را شامل می‌شد و در همه این حوزه‌ها به اصحاب و شاگردانی از امام اشاره داشت که تربیت شده و به صورت تخصصی مسلط بودند. مهمترین ویژگی مدرسه امام باقر(ع)، ابتناء تعالیم آن بر آیات قرآن بود. شاید بتوان تعالیم امام باقر(ع) در حوزه علوم انسانی را یکی از حوزه‌هایی دانست که کمتر به آن پرداخته شد. به لحاظ هدفمندی، علمی که در راستای کمال حقیقی و قرب انسان به سوی خدا باشد را علم انسانی دینی دانست. بر این اساس آیات قرآن و روایات متعددی از اهل بیت(ع) اشاره به مسائل علوم انسانی در زمینه روانشناسی، جامعه‌شناسی، اقتصاد ... دارند که این مباحث در کلام امام باقر(ع) نیز قابل پیگیری است.

مواجهه امام باقر(ع) با دیگران

امام در برابر اندیشه‌ها و گروه‌های منحرف فکری مقابله کرده و با برگزاری مناظرات یا در جلسات درس و ... به بیان چگونگی انحراف و بطلان آن اندیشه می‌پراختند. برخی از مهم‌ترین گروه‌های فکری منحرف را می‌توان در موارد زیر برشمرد.

- اصحاب قیاس؛ امام با بیان ادله فقهی اهل بیت(ع) به رد استدلال‌های این گروه به ویژه ابوحنیفه می‌پرداختند.

- مرجئه؛ اندیشه ارجاء که از دوره‌های پیشین شکل یافته بود، ایمان لفظی را برای رسیدن به سعادت کامل دانسته و انجام عمل صالح را از لوازم ایمان نمی‌دانستند. امام در برابر این اندیشه موضع گرفته و در توصیه‌ها به افراد خود بر لزوم انجام عمل صالح تأکید می‌کردند.

- خوارج؛ امام با رد عقائد خوارج معتقد بودند که آنها با عقائد انحرافی و جاهلانه، دین را بر خود ضیق کرده‌اند؛ در حالی که دین وسیع‌تر از اندیشه آنان است.

امام همچنین با برگزاری مناظرات با افراد مختلف به رد اندیشه‌های انحرافی و اسرائیلیات پرداخته و درصدد بودند که اندیشه‌ها و مبانی فقهی و کلامی شیعه را تبیین و به اشاعه حقایق و معارف الهی بپردازند. تأکید و اهمیت دادن به مسائلی مانند تأکید بر عدم مشروعیت حکام، نفی همکاری با حکام اموی، تشویق مؤمنان به نصیحت حکام و لزوم برقراری امامت راستین در جامعه از جمله دیگر مواردی است که همواره مورد اهتمام امام باقر(ع) بوده است.

حجت‌الاسلام و المسلمین سیدقاسم رزاقی موسوی

عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

پی‌نوشت‌ها:

1 کلینی، کافی، ج 1 ص 469

2 همان

3 طوسی، اختیار معرفه الرجال کشی، ص 194

4 البدایه و النهایه، ابن کثیر، ج 9، ص 311

5 طوسی، اختیار معرفه الرجال، ص 425

6 تفسیر عیاشی ج 1 ص 252

7 کلینی، اصول کافی، ج 2 ص 415

8 طوسی، اختیار معرفه الرجال 223-228

9 کلینی، اصول کافی، ج 2 ص 300

10 همان، ج 1 ص 407

11 همان، ج 2 ص 73

12 الکافی، ج 1 ص 212

13 ارزبنا لالانی، نخستین اندیشه های شیعی، ج 1، ص 401

14 همان، ص 139

15 همان، صص 14-15

16 همان

17 کلینی، کافی، ج 1 ص 183

18 همان، ج 2 ص 18

19 همان، ج 1 ص 471